

Михайлюк С. Я.

кандидат філософських наук, доцент

кафедри соціально-економічних

та природничих дисциплін

Коломийського інституту

ЕКОЛОГІЧНА ЕТИКА ЯК ЗБАЛАНСУВАННЯ

АНТРОПОЦЕНТРИЧНОЇ І БІОЦЕНТРИЧНОЇ СИСТЕМ МОРАЛІ

Людство, шукаючи виходу із складної екологічної ситуації, усвідомило необхідність зміни відношення до природи і розповсюдження етичної теорії на всі живі істоти. Вирішення цього завдання наштовхується на основну дилему в сфері екологічної етики, суть якої в протиріччі позицій антропоцентричної і біоцентричної систем моралі.

Як відомо, антропоцентризм – це корінний принцип європейського світогляду та культури, який проголошує виняткову цінність людських цінностей, потреб, інтересів. Філософія та релігія Заходу підтримують переконання в тому, що людина є унікальною і її місце в центрі Всесвіту.

Не можна залишити поза увагою той факт, що антропоцентризм був домінуючим світорозумінням протягом багатьох віків. Антропоцентризм, як світоглядна концепція, виник в античну епоху. В Давній Греції існувало декілька філософських шкіл, одна з яких, заснована Аристотелем, визнавала правомірність нерівності між людьми та вбачала прірву між людиною і твариною. Значну підтримку ці ідеї одержали у релігійного філософа XIII століття Ф.Аквінського. Філософ стверджував, що рослини і тварини існують не заради самих себе, а заради людини; безмовні тварини і рослини не мають розуму, а тому вони використовуються людиною для її користі. Він не вважав гріхом використання речі для тієї цілі, для якої вона створена. Тобто, порядок речей мислився так: менш досконалі використовуються більш досконалими. І тому не було нічого грішного, коли людина використовувала рослини для тварин, а тварин для користі людини.

Починаючи з XIII століття доктрина Ф.Аквінського була однією з найважливіших релігійних концепцій в Західній Європі по відношенню до тварин. Її ідеї почали піддавати сумніву тільки в XVIII і XIX століттях.

Розвитку антропоцентризму немало сприяв триумф наукового факту над цінністю. Ціннісні уявлення негативно впливали на наукову об'єктивність, тому виникла ситуація, коли стали уникати гуманітаріїв, орієнтованих на цінності. До середини XX століття наука і гуманітарні дисципліни вважались настільки різними, що могли бути охарактеризовані як дві різні культури.

Зауважимо, що антропоцентризм із самого початку свого виникнення проголошував право людини використовувати навколишній світ у своїх цілях. В етиці він набув певних характерних рис, а саме: всі відносини з позалюдським світом були, за виключенням медицини та релігії, етично нейтральною областю в плані як об'єкта, так і суб'єкта діяльності; а етична значущість відносилась до взаємодії людини з людиною, включаючи її спілкування з самою собою.

Дана концепція ніколи не розглядала існування обов'язку людини перед будь-ким, вона не включала в свій зміст розгляд природних об'єктів в якості безпосередніх об'єктів моральної дії людини. Вищою цінністю проголошувалась людина, все інше в природі цінувалось настільки, наскільки було цінним для людини. Антропоцентричний підхід на протязі багатьох віків заставляв людину сприймати природу крізь призму її корисності для людей. Цінність природи розглядали з позиції невичерпності корисних копалин та впливу на здоров'я людини. Але ні слова не говорилося про її самостійну цінність, зокрема етичну, естетичну, пізнавальну тощо.

Суспільство було зорієнтоване на максимальне споживання; людина вважала природне середовище джерелом матеріальних благ. Природа охоронялася заради її раціонального використання.

Антропоцентрична етико-філософська традиція утверджувала абсолютну значимість людських цінностей, потреб та інтересів. Етичні норми, правила діяли тільки у світі людей, вони не поширювалися на

взаємодію з природою. Очевидно, основою для обмеження предмета етики рамками міжсуб'єктних відношень була наявність у людини розуму і відсутність його у всіх інших живих істот.

Однак, розвиток технологій, знищення тварин і рослинності, забруднення природи привели до виснаження природних ресурсів і поставили людство перед глобальною екологічною кризою. Тоді стало очевидно: сучасне суспільство потребує зміни світоглядних орієнтирів, усунення протиставлення між людиною і природою. Ці зміни пов'язуються з перебудовою ціннісних орієнтацій, змушують людину поглянути іншими очима на її відношення до всього світу живого і переглянути свій статус у природному середовищі.

Зокрема йдеться не про відхилення чи подолання антропоцентризму, а про формування його нових, більш досконалих модифікацій (М.М.Кисельов).

Правомірність антропоцентричного підходу дослідники обґрунтовують наступними принципами:

1) принцип екологічної корисності (захист природи в інтересах людини).

Багато з вимог, які пропонують захисники природного середовища сприяють добробуту людини. Антропоцентрична позиція, за його словами, не обов'язково веде до панування і експлуатації. Згідно просвітницькому антропоцентризму, благо для світу в перспективі завжди співпадає з найбільш осмисленим власним благом людини.

Прихильники антропоцентричного світогляду вважають, що турботу про благополуччя екосистеми надійніше будувати на зацікавленості людини в збереженні природи, на принципі сприяння людському життю. Адже забруднення води, повітря і землі є шкідливим для здоров'я; воно підриває системи життєзабезпечення людини.

Екологічні цінності можна відстоювати і з етичної позиції, оскільки вони необхідні для реалізації людських цінностей.

Насолодження красою природи – це ще одне благо. З розвитком урбанізації і збільшенням стресів в індустріальному суспільстві, цінності,

пов'язані з активним відпочинком і естетичною насолодою, стають важливими для людини. Адже природа позитивно впливає на людський характер, вона дає людям моральні уроки – вчить смиренності і доброті. Споглядання природи повертає людині повноту і гармонію її морального світу. Відповідно, оберігати її необхідно, хоча б тому, що вона символізує кращі людські якості – свободу, чистоту і хоробрість. Знищуючи ріки і ліси, ми тим самим завдаємо шкоди людським цінностям.

2) принцип екологічної справедливості (обов'язок перед майбутніми поколіннями).

В основі цього принципу лежить питання: Чи може етика обґрунтувати необхідність моральних зобов'язань перед людьми, яких немає? Звісно, неіснуючі люди не мають ніяких прав, але люди, які живуть сьогодні чи держава можуть заявити права від їх імені.

Обов'язок перед майбутніми поколіннями класична етика обґрунтовує за допомогою принципу “любові до далекого”. Характеризуючи цей принцип, М.Гартман пише: “Існує любов спрямована до людини майбутнього... така любов не знає взаємності, вона тільки випромінює, дає, долає, жертвує, живе незадоволеною пристрастю, але знає, що майбутнє настане – це “любов до далекого” [3, 156].

Моральні обов'язки перед нащадками можна виводити із ідеї справедливості до інших поколінь. Ми повинні думати про тих, у кого найменше переваг, незалежно від положення в часі.

Моральний обов'язок перед нащадками має особливе етичне значення з двох причин. По-перше, його накладають примусово – майбутні покоління не можуть дати згоди, у них ще немає голосу. По-друге, сучасне покоління користується благами природи немов би в кредит, займаючи їх у людей майбутнього. В цьому розумінні можна говорити про несправедливий розподіл. “Невідкладні потреби є важливішими невизначених потреб майбутнього. Але основні можливості (потреби) майбутніх поколінь є важливішими за надлишки сучасного покоління” [1, 86-87].

3) принцип екологічної відповідальності.

Етика відповідальності є необхідною умовою прогнозування наслідків людської діяльності. Вона як необхідна передумова “поклику до політики” була вперше запропонована німецьким соціологом М. Вебером ще в 1918 р.

До кола теоретиків етики відповідальності відносимо німецького дослідника Г. Йонаса. Він виявив екологічний аспект даної проблеми, переосмислив принцип відповідальності відповідно до сучасної технологічної цивілізації, обґрунтував необхідність самообмеження людини і обмеження свободи, заради виживання в майбутньому: “Сила в поєднанні з розумом приводить до відповідальності уже сама по собі. Це було з самого початку ясно для міжлюдських відносин. Те, що сьогодні відповідальність простягається за ці межі, на стан біосфери і майбутнє виживання людського роду, визначається уже самим поширенням людської сили на цю область, сили, що являє собою перш за все силу знищення” [4, 237]. Отже, згідно Г. Йонасу, відповідальність є визнана в якості обов'язку турбота про існування іншого.

Беручи за основу ідеї М.Вебера і Г.Йонаса, німецький теолог Г.Кюнг розробив “проект глобального етосу”. Головне місце в ньому займає концепція планетарної відповідальності; остання виступає як “пароль для третього тисячоліття” і звучить так: “Відповідальність світової спільноти за її власне майбутнє. Відповідальність не тільки за сучасників і навколишнє середовище, але і за майбутні покоління” [5, 193]. Мета даного проекту – актуалізація діалогу між релігійними діячами та вченими західно-європейських і східно-азіатських культур. Підґрунтям стала “Декларація глобальної етики”, прийнята Другим Парламентом релігій світу в 1993 році в Чикаго.

Професор Г.Кюнг наголосив, що через сферу моралі і етики можливий максимальний прорив до людини, яка знаходиться по той бік релігії. Головним принципом “глобального етосу” є твердження: “кожна людська істота заслуговує людського відношення”. Другий важливий принцип

глобальної етики (поняття глобальний етос і глобальна етика в “Декларації глобальної етики” співпадають) зафіксований в Золотому правилі моральності: “Не роби іншим того, чого не бажаєш собі”. В свою чергу, дані принципи, дозволяють сформулювати чотири моральних імперативи, а саме: “ненасилля і поваги до життя”, “солідарності і справедливого економічного порядку”, “толерантності і правдивості”, “рівних прав і партнерства між чоловіком та жінкою”.

Як бачимо, проект Г.Кюнга передбачає якісні зміни у суспільстві, планетарну відповідальність, засновану на конфуціанському принципі “гармонії через відмінності”. На думку вчених, цей принцип може стати основою для існування і розвитку сучасного людства, фундаментом “нового світового порядку.”

4) принцип християнського антропологізму.

Стверджується, що екологічні проблеми носять антропоцентричний характер; вони породжені людиною, а не природою. Відповіді на питання, поставлені кризою природного середовища, знаходяться в людській душі, а не в сферах економіки, біології чи технології. Антропологічна основа екологічних проблем показує наскільки ми змінюємо світ у відповідності зі своїм внутрішнім світом. Звідси, постає необхідність почати перетворення природи насамперед з перетворення людської душі.

Ця позиція заслуговує на увагу. Вона говорить про визнання залежності людини від природи, а звідси – виключення панування над нею; моральні обов'язки перед нащадками виводяться з ідеї справедливості по відношенню до інших поколінь; самообмеження людини обґрунтовується потребою виживання в майбутньому, тобто мова йде про екологічну відповідальність; і нарешті, вирішення екологічної кризи вбачається у перетворенні людської душі, адже вона дає відповіді на питання, поставлені кризою природного середовища.

Аналіз правомірності антропоцентристського світогляду заявляє право на існування даної точки зору. Вона не буде вести до панування при умові визнання залежності людини від природи.

На сьогоднішній день дослідниками визнається, що антропоцентризм є недостатньою формою світорозуміння. Зокрема, дану позицію обстоює російський діяч руху за права тварин Т.Н.Павлова, що більше схиляється до позиції біоцентризму.

Біоцентризм визначають як світоглядну точку зору, згідно з якою, усі живі істоти мають цінність незалежно від людських інтересів, причому захистові окремого організму надається перевага над захистом видів та екосистем. Даний тип світогляду розглядає внутрішню, незалежну від людських інтересів цінність всього живого, джерелом його виступають східні релігії і філософії (даосизм, буддизм та ін.). При цьому пріоритетне місце людини в екосистемі визначається не її проявом панування над природою, а відповідальністю за всю біотичну спільноту.

Філософською основою біоцентризму виступила стратегія ненасилля та принцип ахімси, суть якого – не завдавати шкоди всьому живому. Він визрів у надрах індійської культури і притаманний майже всім напрямкам індійської думки.

Біоцентризм передбачає розширення просторово-часової сфери етичної цінності людської поведінки. До кола моральних відносин і оцінок, крім людини, починають відносити людство, живі істоти, майбутні покоління, екосистеми, біосферу землі тощо. Це визначає новий характер моральних заповідей, висунутих перед людиною.

Біоцентричний імператив передбачає діяти так, щоб наслідки діяльності людини були сумісні з підтриманням людського життя на Землі, а саме: “Включай у свій теперішній вибір майбутню цілісність людини як невід’ємний об’єкт твоєї волі” [4, 58]. Головний зміст даного імперативу наступний: ми можемо ризикувати своїм життям, але не життям людства, у

нас не має права заради покоління сьогодення вибирати небуття майбутніх поколінь.

Екофілософи-біоцентристи (Е.Лінзі, Р.Райдер, Т.Ріган, П.Сінгер, П.Тейлор, А.Швайцер та інші) обґрунтовують права тварин на життя, середовище проживання, захист від страждань; природа проголошується цілісним процесом життя, збереження якого необхідне заради ідеї того, що природні системи володіють притаманними їм цінностями незалежно від людських цінностей.

Біоцентризм, фактично, є поширенням класичної людської етики на окремі живі істоти. Його характеристики можуть стати загальною платформою екологічної етики. Розглянемо їх докладніше:

- 1) усі живі істоти мають внутрішню цінність, адже вони цінні самі по собі;
- 2) загибель природи – це загибель всього живого;
- 3) природа – моральний партнер (суб'єкт моралі).

Біоцентрична модель екологічної етики має важливі переваги: вона заважає прийняттю чисто технічних, спрощених рішень, наприклад, за рахунок простого знищення окремих живих організмів, змушує людину думати і приймати рішення прийнятні для неї й для окремих живих істот.

В біоцентризмі можна виділити ряд головних принципів:

- 1) принцип холізму (благополуччя екосистеми).

Одним з ідейних творців холістичного біоцентризму є О.Леопольд. Історія етики, на його думку, – це розширення меж спільноти на плем'я, націю, а потім на все людство. Наступний етап – розширення цих меж на всю земну спільноту, де люди не завойовники, а рівноправні члени.

З точки зору холістичного біоцентризму, представленого “етикою землі”, цінним є кожний член біотичної спільноти, незалежно від його утилітарної чи економічної цінності для людини. Критерієм правильності дій людини виступають їх наслідки для існування цілісності екосистеми, стійкості і краси живої спільноти.

О.Леопольд доводив етичні основи єдності людини і природи, звертав увагу на холістичні якості, притаманні екосистемам – красу, рівновагу, гармонію. Він писав: “Я не уявляю собі, що етичне відношення до землі може існувати без любові і поваги до неї, без благоговіння перед її цінністю. Я говорю тут, зрозуміло, не про економічну цінність, а про цінність у філософському сенсі” [6, 104].

Вчений уперше висунув питання про відповідальність людини за здоров'я землі та красу природи. Людське діяння, спрямоване на збереження цілісності і стабільності біотичної спільноти, О.Леопольд називав правильним. Дбайливе відношення до біоспільноти обґрунтовувалося її красою і цілісністю, заради яких жертвувалися інтереси її індивідуальних членів.

Більшість видів, за словами О.Леопольда, не маючи економічної цінності, володіють правом на існування. Тому необхідно звільнити процес еволюції етики, це “досить просто, треба тільки не думати про розумне землекористування як про чисту економічну проблему. Потрібно питати, чи правильна та чи інша дія. Правильним є те, що має тенденцію зберігати цілісність, рівновагу і красу біоценозу. Все решта неправильно” [6, 82].

Таким чином, біоцентризм намагається обґрунтувати холістичну етику. Цілісність, рівновага і краса – це холістичні поняття; вони представляють якості всієї системи, а не певні суми окремих переваг. Благополуччя екосистеми визнається вищою цінністю. Але при цьому враховується також цінність кожної істоти, яка вносить свій вклад у біоценоз.

Альтернативи холістичному підходу не має, саме він дає цілісне розуміння світу, створює поживний ґрунт для екологічної етики.

Але така екоцентрична позиція може вступити, мабуть, в конфлікт із традиційною гуманістичною етикою. Уникнути цього не має можливості, як і складних, компромісних рішень.

Одним із таких рішень є концепція екологічного холізму Д.Марієтти. Він бере до уваги всі форми моральних відносин і зобов'язань людини, визнає

цінність природи і цінність людини. Його підхід дозволяє зберегти традиційні гуманістичні цінності і одночасно розвивати екологічну етику.

Холізм відстоює плюралістичний підхід, який базується на визнанні “всіх альтернатив без спокуси бути захопленим однією із них”.

2) принцип біосферної рівності.

Представники глибинної екології – одного з напрямків екологічної етики (Б.Дівалл, Дж.Мейсі, А.Наесс, Д.Сешенс, Дж.Сід, Г.Снайдер, В.Фокс та інші) – відстоюють ідею біосферної рівності: все в біосфері має рівне право жити і процвітати. Розвиток різних форм життя цінний самий по собі і не пов'язаний з їх користю для людства.

Але гострим залишається питання про те, чи повинна людина жертвувати своїми інтересами при зіткненні з життєвими інтересами інших істот? Один з варіантів відповіді – етика благоговіння перед життям А. Швайцера. Там, де інтереси людини і інших форм життя є несумісними, і людина повинна зашкодити іншому життю, вона має чітко осмислювати, наскільки це є необхідним.

3) принцип рівної поваги до всіх форм життя.

Цей принцип змушує нас замислитися над питаннями: Чи є у людини моральні обов'язки перед іншими формами життя? Чи є цінними живі істоти самі по собі, незалежно від їх користі для нас?

Аристотель, Т.Аквінський, І.Кант і деякі більш пізні західні філософи, стверджували, що у нас не має прямих моральних обов'язків перед тваринами, тому що вони не здатні мислити. Протилежну позицію займав святий Ф.Ассизський. Він утверджував духовну самоцінність всього живого у природі. На його думку, людина повинна визнати цю самоцінність і не вмішуватися своєю діяльністю в природній хід подій.

Універсальна етика А.Швайцера також виступила обґрунтуванням поняття самотійної цінності живого. Адже вчений будь-яке життя вважав цінним у своїй неповторності. Звідси, його принцип універсальної етики – “благоговіння перед життям”.

Отже, біоцентризм проголошує право всіх живих істот на існування, тобто мова йде про їх самоцінність. Метою взаємодії з природою виступає задоволення мінімальних потреб людини і потреб всієї природної спільноти. Подальший розвиток природного середовища і людини бачиться у процесі коеволюції, тобто мирного, рівноправного розвитку.

Критики і опоненти етики біоцентризму звинувачують її представників у тому, що її центральна ідея підпорядкування індивідуальних прав людини задачам благополуччя екосистем може стати причиною антигуманістичних рухів у суспільстві.

І дійсно, визначивши єдиним критерієм моральності благополуччя біосфери, не зрозуміло, які ж способи морально виправдані, наприклад, для обмеження росту народонаселення? Адже ми знаємо про небезпеку перенаселення планети. Хоча демографічні оптимісти наводять один аргумент: “успіхи у забезпеченні продовольством у Північній Америці і Європі та прогрес у сільському господарстві деяких країн свідчать, що земля спроможна прогодувати 10 мільярдів людей. Дійсно це можливо, коли всі задовільняться теперішнім життєвим рівнем пересічного китайця чи яванця. Але чи можливо це, якщо кожен захоче досягти рівня життя заможного європейця чи американця?... Успіхи є, але наш світ не в стані гарантувати багатьом мільйонам людей навіть мінімальний життєвий рівень” [9, 43].

Таким чином, в екологічній етиці останніх десятиліть досить виразно проявляється протилежність двох світоглядних та морально-етичних орієнтацій – антропоцентризму та біоцентризму. Обмеженість першої позиції є зрозумілою. Антропоцентризм – це традиційне уявлення про те, що людські цінності та інтереси мають абсолютну значимість. Проте, друга позиція також є не цілком адекватною і у чомусь виступає однобічною. Людство, цілком природно, не може дбати про збереження абсолютно всіх живих істот, включаючи віруси, мікроби тощо, – це суперечило б стратегії самозбереження, виживання людини.

Отже, ми бачимо необхідність поєднання позицій антропоцентризму і біоцентризму, на основі врахування прав та інтересів усіх. За словами бельгійського екофілософа професора Е.Фермеєра, “без антропоцентризму неможливо розробити серйозні основи етики довкілля. Адже на відміну від “чистої екології” повноцінна етика довкілля не мусить відмовлятися від того, що людина є джерелом всіх цінностей” [9, 62].

Принципово такою ж є позиція академіка А.Д.Урсула: антропоцентризм є цілком зрозумілим та природним для людської психології, без урахування власних потреб та інтересів людина обійтися ніколи не зможе, але його слід поєднувати з бережливим ставленням до природного довкілля і лише коеволюція суспільства і природи (особливо біосфери) здатна забезпечити справді “сталій” розвиток нашої планети [8, 36].

Звідси випливає необхідність поєднання чи збалансування принципів антропоцентризму і біоцентризму. Ця задача не з легких, вона потребує втілення принципу коеволюції людини і природи, обґрунтованого М.М.Моїсеєвим: людство для забезпечення свого майбутнього, має належним чином змінювати характеристики біосфери. Але змінювати потрібно і людські потреби відповідно до вимог їх природи. Це вимагає відповідальності та зусиль зі сторони людини, яка повинна відмовитись від необмежених потреб споживання на користь збереження природного середовища.

Відомий американський екофілософ П.Тейлор, намагаючись синтезувати антропоцентричний та біоцентричний підходи, запропонував базові правила і принципи відношення людини до природи.

Розглянемо правила:

- 1) не зашкодь – не шкодити живій природі, адже вона сама по собі є благо;
- 2) не втручайся – не обмежувати волю окремих організмів і екосистем;
- 3) вірності – нести відповідальність за приручених тварин;

- 4) встановлення справедливості – виправляти неправильні вчинки людини по відношенню до природи.

Принципи:

- 1) захисту людини – дії, направлені на захист людини від агресії, допустимі навіть коли вони супроводжуються вбивством окремих тварин або знищенням цілих видів і екосистем;
- 2) збереження людини – дії, необхідні для здійснення життєвих потреб однієї людини або багатьох людей, допустимі навіть якщо вони зачіпають життєві потреби окремих тварин і рослин, цілих видів і екосистем;
- 3) пропорційності – дії, направлені на задоволення несуттєвих інтересів людей, не дозволені у випадку їх конфлікту з життєвими інтересами тварин чи рослин і несумісні з позицією поваги до природи;
- 4) мінімальної шкоди – дії, направлені на здійснення деяких життєвих інтересів людей, але протирічать життєвим інтересам тварин чи рослин, допустимі у випадку, коли вони сумісні з позицією поваги до природи і при відсутності інших способів;
- 5) справедливості розподілу – кожна сторона повинна розраховувати на рівну долю при наявності рівності їх життєво важливих інтересів і існування природного джерела блага [2].

Отже, в перелічених правилах і принципах П.Тейлор поєднав права і обов'язки по відношенню до людини і до природи. Він визначив межі втручання і дії, які можуть здійснюватися з урахуванням інтересів людини і природи.

Заслуговує на увагу концепція американського вченого В.Р.Поттера. Дослідник також намагається об'єднати принципи, положення антропоцентризму і біоцентризму. На його думку, застосування етики не повинно обмежуватись виключно сферою людських відносин – її слід поширити на всю біосферу з метою регуляції втручання людини в область

різноманітних проявів життя. В. Р. Поттер наголошував: "... виживання всієї екосистеми є своєрідною перевіркою системи наших цінностей" [7, 25].

Подальші дослідження екоетичного напрямку сучасної екологічної етики приводять до необхідності подолання двох фундаментальних стереотипів, що обґрунтовують протилежні точки зору на проблему взаємин людини і природи. Перший – все у світі створене для задоволення потреб людини як володаря природи. Людські цінності та інтереси мають абсолютну значимість. Другий – "людина – це вірус світоустрою і наша задача полягає у звільненні від антропоцентризму...". Істина полягає в тому, що людина – це істота, не здатна відмовитися від антропоцентричної системи моралі, але вона здатна довести антропоцентризм до "персоно-центризму", сприймаючи природу як "Ти", а не "Воно".

Отже, в пошуках досконалих форм осмислення і вирішення екологічних проблем висувається ідея синтезу антропоцентричної і біоцентричної систем моралі на основі екологічної етики. В цьому аспекті досліджується можливість визнання самостійної цінності природи, а також надання прав і людині, і природі. Взаємодія нового типу в системі «людина-природа» базуватиметься на таких засадах як поміркованість та моральна відповідальність. Запорукою їх ефективності стане екологізація людської свідомості та формування відповідальної за свої вчинки людини.

Список використаних джерел

1. Барбур И. Этика в век технологии / И. Барбур. – М.: Библийско-Богословский институт св. Апостола Андрея, 2001. – 382 с.
2. Борейко В. Е. Прорыв в экологическую этику / В. Е. Борейко. – К.: Логос, 2001. – 202 с.
3. Гартман Н. Этика / Н. Гартман. – СПб., 2002. – 453 с.
4. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації [пер. з нім. А. Єрмоленка, В. Єрмоленка] / Г. Йонас. – К.: Лібра, 2001. – 399 с.

5. Кюнг Г. Проект мирового этоса / Г. Кюнг // Этос глобального мира. – 1999. – С. 193-198.
6. Леопольд О. Календарь песчаного графства / О. Леопольд. – М., 1983. – 221 с.
7. Поттер В. Р. Биоэтика: мост в будущее [пер. с англ. под ред. С.В.Вековшиной и В.Л.Кулиниченко] / В. Р. Поттер. – Киев, 2001. – 216 с.
8. Урсул А. Д. Переход России к устойчивому развитию. Ноосферная стратегия / А. Д. Урсул. – М.: Издат. дом “Ноосфера”, 1998. – 184 с.
9. Фермеер Е. Очі панди. Філософське есе про довкілля [перекл. з нідерландської] / Е. Фермеер. – Львів: Стрім, 2000. – 98 с.